

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, доцента

ЖАРОВСЬКОЇ Ірини Мирославівни,

на дисертацію **МІХАЙЛІНОЇ Тетяни Вікторівни**

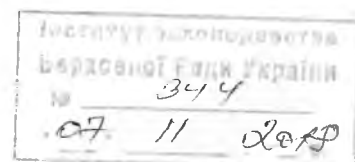
«Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи»,

представленої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія правових і політичних учень

Актуальність теми виконаної роботи та її зв'язок із планами відповідних галузей науки

Держава, право і людина виступають центральними феноменами правової реальності, тому стан правова система окремої держави завжди взаємозумовлена і залежить від рівня правового, духовного, соціально-політичного, суспільного та економічного розвитку певного суспільства. Сутність права полягає в регулюванні суспільних відносин, в досягненні на нормативній основі такої стабільної організованості суспільства, при якій реалізуються демократія, економічна свобода, свобода особистості тощо. Вище призначення правової системи - забезпечувати, гарантувати в нормативному порядку свободи людини і громадянина, стверджувати справедливість, створювати оптимальні умови для переважного дії в соціумі позитивних економічних, соціальних і духовних чинників, виключаючи свавілля із суспільного життя. У зв'язку з цим очевидним є феномен людини у праві для реалізації об'єктивно необхідної функції держави — врегулювання відносин у суспільстві, адже без цього атрибута суспільство просто зруйнується під впливом його внутрішніх суперечностей. Тому виявлення сутності правосвідомості особи у правовій реальності, її значення для всіх елементів правової системи починаючи від правотворчості і завершуючи правореалізаційними і правотлумачними сегментами є актуальним питанням теорії держави і теорії права.

Правосвідомість є важливим соціальним і правовим феноменом, унікальним інститутом, якнайкраще пристосованим до біопсихічних особливостей людини,

саме через нього забезпечується взаємодія права та людської ідентичності, виступає формою побудови сприятливих стосунків, реалізатором особистих потреб. Правова свідомість окремої особистості є складним психолого-соціальним явищем, своєрідним осередком суспільства, мікросоціальною спільністю й у своїй сукупності створює вирішальну конструкцію людини, етносу, народу, нації у силу винятково важливих виконуваних нею соціальних функцій, що їх ніяка інша правова конструкція не в змозі виконати. Дослідження ролі і значення правосвідомості у правовій реальності є актуальною юридичною проблемою.

Безумовно, слід констатувати, що правосвідомість як юридична категорія є достатньо проаналізованою, та визначеною в сучасній загальнотеоретичній юриспруденції. Однак все ж таки до цього часу існувала значна прогалина щодо розуміння місця правосвідомості у правовій системі. Необхідність нових підходів до правової реальності та правової наукової концепції обумовлюється трансформацією і удосконаленням механізмів державного регулювання та зміною розуміння характеру відносин між людиною і державою, а з іншого боку ускладненням соціальної структури та глобалізаційно-інформаційними змінами. Деякі доробки в цьому напрямі існували в межах філософії права, проте відчувався брак аналізу саме на теоретико-правовому рівні, тому актуальність такого вектору аналізу, що здійснений Михайліною Т.В. проявляється першочергово. Слід констатувати, що розуміння цього явища досі відбувається на засадах, закладених ще за радянських часів з урахуванням відповідної ідеології.

Проблематика дослідження є також невід'ємною складовою практичних проблем правознавства, оскільки до останнього часу ситуація в нашій державі породжує такі явища, як-от правовий нігілізм, правовий комформізм, зростання рівня злочинності, низька правова культура суспільства, і як закономірний результат — гостра суспільно-правова криза, що формує непрогнозовані та непередбачувані наслідки.

В межах української правової думки досліджувана Т. Михайліною проблема не дістала належного теоретичного опрацювання, окремі питання у роботах інших авторів розглядалися фрагментарно, в наслідок чого відсутній або недостатньо

розроблений системний підхід до її наукового вирішення. Наведене свідчить про необхідність проведення спеціальних правових досліджень у сфері правової свідомості особи. Актуальність теми підтверджується ще й тим, що вона обумовлена сучасними потребами практики реформування теоретичного правознавства і необхідністю комплексного розроблення положень та рекомендацій щодо взаємовідносин особи та правової системи на основі принципів демократизму та верховенства права.

Актуальність дисертаційної роботи підтверджується і тим, що вона виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р., а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою Донецького національного університету МОН України «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (№ державної реєстрації 0112U002868).

Вищевикладене дає підстави вважати тему дисертаційного дослідження Міхайліної Т.В. актуальною і такою, що відповідає сьогоднішнім потребам правової науки.

Належна ступінь обґрунтованості і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечуються, *по-перше*, плідним використанням низки загальновизнаних і спеціальних методів пізнання; *по-друге*, рівнем узагальнення теоретичних висновків і поглядів, викладених у вітчизняній та зарубіжній літературі, правових концепціях і відповідних програмах; *по-третє*, ретельним вивченням джерел позитивного права; *по-четверте*, репрезентативними аналітичними даними у сфері нормотворення, правореалізації та правотлумачення та показників правового виховання, правової обізнаності; *по-п'яте*, належною апробацією результатів дослідження і їх оприлюдненням, відповідно до встановлених в Україні вимог, до такого виду робіт.

Аналіз дисертації свідчить, що на всіх етапах дослідження використовувався широкий спектр таких філософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів пізнання: діалектичний; феноменологічний; герменевтичний; системний; структурний; синергетичний; історичний; абстрагування; юридико-статистичний;

історико-правовий; юридико-догматичний; порівняльний; метод правового моделювання; юридико-лінгвістичний та інші.

Позитивним у роботі є й те, що в процесі дослідження дисертанткою проаналізований зміст численних нормативно-правових актів, монографічних досліджень, підручників, спеціальної правової літератури, наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, у яких досліджувалися питання у сфері правосвідомості та суміжних понять. Загалом 760 джерел, що є достатньо вагомо для такого виду дослідження.

Таким чином, достовірність отриманих даних і обґрунтованість сформульованих пропозицій визначається правильно обраним методологічним підходом до проведеного дослідження, всебічним використанням емпіричного матеріалу, підтверджується результатами апробації на п'ятнадцяти науково-практичних та наукових конференціях, семінарах, а також публікаціями у двох монографіях та у двадцяти семи наукових фахових статтях.

Вищевказане дає підстави стверджувати, що сформульовані в дисертації наукові положення, висновки і рекомендації мають достатню міру обґрунтованості та достовірності.

Наукова новизна і практична значущість одержаних результатів обумовлена своєчасною постановкою проблеми, дослідженням нових ідей та вирішення проблем інтегративності правосвідомості, намаганням сприяти удосконаленню теоретичної юриспруденції та нормативного матеріалу, що регламентує зазначену сферу.

Слід відзначити наукову значущість і практичну спрямованість представленої роботи на вирішення важливих питань формування державної політики в сфері інтегративного розуміння правосвідомості. Питання, на які автор дисертації намагається дати відповідь, за своїм обсягом, глибиною висвітлення та переконливістю аргументів свідчать, що теоретико-правова наука поповнилася науковою розробкою нового покоління. Дисертантом сформульовано концептуально наукові положення та висновки, що мають важливе теоретичне і практичне значення, зокрема: вперше розроблено концепцію удосконалення

функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості; аргументовано місце та роль правосвідомості у формально-ідеальному феномені правової системи; сформовано концептуальний підхід до видів, рівнів і форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи; аргументовано інтегративну роль правосвідомості у процесі взаємодії права з іншими підсистемами соціуму; обґрунтовано переваги та недоліки революційного та еволюційного шляху формування правосвідомості; сформульовано визначення поняття „тіньової правотворчості” тощо.

Слід відзначити, що переважна більшість положень, винесених автором на захист (С. 7–12), і висновків (С. 365–415) є новими або містять значну частку новаторства.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані висновки та пропозиції можуть бути використані для вдосконалення концептуальних положень загальнотеоретичної юриспруденції, є практично корисними в процесі розбудови держави. Безпосередньо результати будуть цінними для оновлення розуміння концепції правосвідомості, сутності та структури правової системи, політики у сфері подолання проблем правового нігілізму, підвищення рівня правової культури громадськості.

Сформульовані й обґрунтовані в дисертації положення можуть бути використані у: правотворчості – щодо реформування правової політики держави у сфері правової освіти, юридичного всеобучу та системи правового виховання громадян; правореалізації – для подальшого розроблення практичних заходів щодо забезпечення правомірної поведінки суб’єктів у процесі реалізації права.

Також наукові доробки та висновки можуть бути використані в науці, зокрема в науково-дослідній роботі – для розвитку науки теорії держави і права та поглиблення знань про державно-правові явища у зв’язку з необхідністю оновлення методологічних підходів до проблем правової соціалізації, правової свідомості і правової культури; навчальному процесі – під час викладання таких дисциплін, як «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і

права», «Філософія права», «Конституційне право України» та низки галузевих дисциплін, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів.

Оцінка змісту дисертації та її завершеність

Дисертація Михайліної Т.В. належним чином побудована. Її структура визначається метою і завданнями, поставленими дисертанткою. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

У вступі чітко обґрунтовано актуальність проблеми, коректно сформульовано мету, яка корелює з темою, та конкретизується у завданнях, окреслено об'єкт та предмет роботи. Логічно підібрано систему використаних в роботі дослідницьких методів.

Розділ 1 «Роль правосвідомості у доктринально-функціональній моделі правової системи» містить загальнотеоретичну характеристику формально-ідеального феномену правової системи та місце в ній правосвідомості, види, рівні та форми правосвідомості, вказано на значення правових систем для формування та функціонування правосвідомості. Враховуючи, що сучасне глобалізоване суспільство потребує аналізу правових явищ в світлі модерних змін, в дисертації виокремлено питання осмислення переваг та недоліків еволюційного та революційного шляху трансформації правосвідомості.

У розділі 2 «Концептуалізація ролі правосвідомості у побудові та еволюції системи права» висвітлюється роль правосвідомості суб'єктів нормотворчості на кожному з її етапів, аналізується включенню правосвідомості у процес генералізації системи права та досліджується вплив правосвідомості на формування системи джерел права, з-поміж яких нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативний договір, правовий звичай, релігійні приписи, загальні принципи права.

Розділ 3 «Правова ідеологія як концентрований вираз колективної та індивідуальної правосвідомості» присвячений аналізу правосвідомості як одного з критеріїв виділення окремих філософсько-правових учень, також автором мотивовано, що правова ідеологія виступає фундатором усієї правової системи, консолідуючи на доктринальному рівні філософські, історичні, соціальні,

психологічні та безліч інших засад права, висвітлюються аспекти взаємозв'язку правосвідомості та цінностей у праві.

У Розділі 4 «Діалектика юридичної практики в контексті правосвідомості суб'єктів права» наводяться специфічні риси правосвідомості суб'єктів різних видів юридичної практики, присвячений аналізу ролі правосвідомості у процесі правотворчості, правотворчості, тлумачення. Зокрема автором визначено, що конформіська поведінка найчастіше є наслідком або психологічної слабкості особистості, або її деформованої правосвідомості. Вказано, що таку поведінку характеризують правова індиферентність чи правовий інфантилізм, вісутність чи надмірна слабкість власних юридичних переконань.

Позитивні положення дисертації

1. Цілком обґрунтована методологічна позиція автора, про те що поряд із класично виділеними складовими правової системи як-то система права, правова ідеологія та юридична практика, функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їхні межі (ст. 168-169 дис.).

2. Позитивним є й те, що саме через ґрунтовний аналіз онтологічних та функціональних особливостей всіх компонентів правової системи робиться висновок про синергетичну роль правосвідомості у правовій реальності окремої держави. Доведено, що норма права без її трансформації у свідомості людини залишиться формальним, недієвим чинником, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. Проте, якщо правова норма усвідомлюється і приймається особою як певний правовий імператив вона позиціонує поведінку особи, виступає основним чинником вибору правової поведінки.

3. Позитивно можна оцінити широкомасштабність наукового пошуку, при якому автор не сконцентрована на окремій правовій родині, а аналізувала значення правосвідомості для кожної з них. Також особливо цінним для наукового розуміння є умовивід про те, що системи пострадянського права можуть бути оцінені як результат апроксимації континентального та

соціалістичного права. «Для суспільства перехідного типу, - аргументує здобувачка, - найчастіше властиві різноманітні деформації правосвідомості, в тому числі, тотальний правовий нігілізм в Україні, що у сукупності з іншими, об'єктивними, чинниками перешкоджає оптимізації правової системи нашої країни» (ст.115-116 дис.).

4. Серед значних доробків виокремлюємо те, що автор дисертації, аналізуючи роль інформаційного суспільства на вплив правосвідомості, сконцентровує увагу як на позитивних такі негативних чинниках впливу, вказує на значення інформаційного ресурсу для політико-правової, міжнародної сфери та громадянської позиції народу. Аргументує роль технологій у інформаційній війні в Україні. Праксіологічна цінність полягає в тому, що теоретичні положення зводяться до практичних рекомендацій удосконалення правової політики щодо ведення інформаційної пропаганди.

5. Значним відкриттям для сучасної науки є детальний аналіз революційних та еволюційних шляхів зміни правової свідомості. Тут автор демонструє не тільки уміння теоретичного та філософсько-правового аналізу, але й обґрунтовує вказану позицію зверненням до історичного досвіду як нашої держави так і низки інших зарубіжних країн. Як наслідок робиться висновок, що стале зростання правосвідомості під час докорінних змін у суспільстві має місце лише у разі наявності в політичних еліт волі до реальних та стрімких реформ, рушійною силою яких стає стихійна правосвідомість, яка виявляє тенденцію до усталення після свого втілення на емпіричному рівні.

6. Хоча й автор (зі скромності) не визначає положення про значення механізм формування аксіології права через трансформації правосвідомості як суттєве наукове нововведення, все ж відмітимо, що теза про те, що «на фоні повального правового нігілізму державно-правові інституції починають сприйматися зі скепсисом та навіть із відтінком агресії, що неминуче призводить до поглиблення прірви між реальною роллю права у суспільстві та його внутрішньою оцінкою особою» (ст. 287 дис.) має особливо суттєве значення для сучасного правотворчого та державотворчого процесу в Україні.

6. Практично кожний дослідник стикається з однією і тією ж науковою проблемою – ідеалізація предмету дослідження, гіперболізація його значення для науки. Проте в опонованому дослідженні репрезентований унікальний авторський підхід, де визначено, що гіперболізація ролі правосвідомості у процесі оцінки певної онтологічно-правової течії є цілком прийнятною, оскільки саме правосвідомість одночасно виступає в якості: 1) критерію розмежування як базових типів, так і конкретних шкіл праворозуміння; 2) метою впливу під час зовнішнього формування правової ідеології; 3) засобом природних трансформацій правової ідеології; 4) інтегративним елементом, який забезпечує втілення своєрідності правової ідеології в усіх нормативних та практичних аспектах правової системи, надаючи їй завершеного внутрішнього та зовнішнього вигляду. З такою мотивацією, на нашу думку, слід погодитися.

7. Цікавим є підхід щодо визначення ролі правосвідомості у окремих джерелах права. Особливо цінним є аналіз нормативного-правового акту як виразника узгодженої, спрямованої на досягнення спільних інтересів. Особливо в процесі активізації значення договору у правовому регулюванні суспільних відносин (ст. 232 дис.).

Імпонує і той факт, що дослідження є науково виваженим, всі позиції є аргументовані. Автор висвітлює радикально-протилежні позиції, проте чітко мотивує власну думку та аргументує прийнятність чи несприйняття раніше висвітлених наукових позицій.

Зауваження і дискусійні положення

Між тим, не всі авторські тези, твердження і міркування сприймаються як логічний підсумок спостережень, що на достатньому рівні обґрунтовані з теоретичних позицій, здобутків юридичної практики і аналізу нормативного матеріалу. Деякі з них потребують додаткових роз'яснень і уточнень з огляду на сучасний стан та перспективи розвитку правової теорії. У зв'язку з цим, є необхідність зупинитися на певних дискусійних положеннях.

1. У підрозділі 1.2 «Концептуальний підхід до видів, рівнів та форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи» автором

виділено підхід до розуміння правової активності як найвищого рівня правосвідомості (ст. 71- 75). Твердження, що «будь-який рівень (форма) правової активності все одно в більшій чи меншій мірі характеризують позитивний стан правосвідомості та через неї – стабільність правової реальності взагалі» потребує розширеного тлумачення з огляду на те, що в сучасній правовій науці прийнято виділяти і негативну правову активність (д.ю.н. Романова А.С.). Для прикладу: безперервне пересування великої маси людей пішохідним переходом, в наслідок чого блокується функціонування магістралі, з метою отримання для себе правового значущого результату. Видається, що в дисертації відбувається ототожнення поняття «позитивна правова активність» та «правова активність», визначаючи її як найбільш бажанішу форму правової свідомості. Також слід було звернути увагу, що в транзитивному суспільстві правова активність може слугувати «юридичною ширмою» для відстоювання приватних інтересів певних груп осіб, згадати хоча б доволі поширену на сьогодні «замовну» громадську активність чи формальну участь особи в державному тендері з метою створення видимості конкурентної боротьби. Важливо було автору дисертації акцентувати, що особа, яка готова і здатна діяти в правовому полі повинна співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства та інших членів соціуму, для того, щоб уникнути порушення їх прав. На нашу думку, варто було вказати, що сприйняття прав особою виключно як своїх можливостей, без урахування наявності таких самих можливостей у інших, може слугувати проявом правової активності, однак не може бути бажаною для суспільних відносин та не може сприяти стабільності правової реальності.

2. У підрозділі 4.2 «Конверсія правосвідомості правотворця в якість нормативно-правових актів» вірно акцентовано увагу на доцільності та необхідності розширення правотворчих повноважень громадянського суспільства. Особлива актуальність такого підходу у правотворчій діяльності вимагає від автора ширшого аналізу вказаної сфери. Нажаль, в роботі тільки опосередковано згадується інститут народної законодавчої ініціативи, до того ж його не цілком доречно зведено до петицій на сайті Президента України (ст.329 дис.). Розуміючи, що автор не ставила собі за мету аналізувати форми участі громадськості при

здійсненні публічної влади, все ж, на нашу думку, дослідження значно збагатилося б якщо проаналізувати роль правосвідомості при здійсненні народної законодавчої ініціативи, референдумної народної ініціативи та й «народного вето». Вказане сприяло б обґрунтуванню концепції правосвідомості як інтегративного елементу, вагомості її ролі не тільки при правореалізаційному процесі, але й на первинних етапах формування правової системи, більш чіткому розумінні народу як джерела влади та вагомого суб'єкта правової політики.

3. Рівень правосвідомості особи прямо впливає на розуміння нею змісту нормативного припису. Доступність правової системи є передумовою інформованості громадян про зміст правових норм та являється однією з основних умов ефективності дії права. Також можлива ситуація коли громадянин відмовляється сприймати правову інформацію, оскільки вона приймає особливий дисонанс з його рівнем правосвідомості, тоді виникає протидія проникнення в свідомість і репрезентування в поведінці нового правового припису. Тому в опонованому науковому дослідженні вагомим був би аналіз впливу інтегрованої правосвідомості на рівень доступності правових норм, а також зворотній процес визначеної взаємодії.

4. Задекларована концепція вимагала від автора комплексного аналізу всіх складових правової системи, серед яких і тлумачення норм права. Цьому елементу присвячений розділ 4.3 (ст. 334-342 дис.). Обмежений обсяг не дав автору повною мірою розкрити проблему взаємодії тлумачення права і правосвідомості. Зокрема, в дисертації автор оминула аналізом вплив правосвідомості на такий вид тлумачення як буденне, яке все ж виступає наймасовішим та найбільш використовуваним у житті суспільства. Також незначну увагу сконцентровано на професійному юридичному тлумаченні (тільки щодо тлумачення суддів), хоча вагомість тлумачення інших фахівців у галузі права є немалозначним для належного функціонування правової системи у демократичній державі.

5. Розвиток теорії держави і права на сьогодні передбачає відхід від дещо ідеологічно-консервативного сприйняття правових феноменів та характеризується появою низки новітніх понятійно-категоріальних категорій. В сфері

правосвідомості такими є правова соціалізація, правовий менталітет (стан розуму колективного суб'єкта політики стосовно шляху і способу реформування права і держави, їхніх структурно-функціональних компонентів – І. Коваль, О. Волошенюк, Г. Савчин, Д. Меньяло) та правова ідентичність (персоналізована якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу і свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі – О. Парута, Н. Ісаєва, Є. Резніков). Вказані категорії становлять основу для формування правосвідомості та є засобом для її функціонування. До цього часу немає чіткого розмежування вказаних термінопонять, не проаналізований взаємовплив категорій, не визначено місце кожної в правовій реальності. Автор приділила увагу тільки одному явищу – правовій соціалізації, при цьому оминаючи увагу не менш вагомим суміжним категоріям такі як правовий менталітет та правова ідентичність. Вказане також сприяло б додаткові аргументації (можливо запереченню) тези автора про те, що правосвідомість відіграє вирішальну роль і у процесі взаємодії права з неюридичним середовищем.

6. Слід констатувати, що автор відійшла від класичної побудови автореферату та дисертації у частині висновків. За загальним правилом висновки автореферату складає стисла інформація про підсумки виконаної роботи, яка повинна відповідати загальним висновкам у дисертації (Бюлетень ВАК України, №6. 2006. ст. 15). В роботі Михайліної Т.В. в цьому контексті існує розбіжність, де в авторефераті - 15, а у дисертації - 54 висновки. Проте вказане стосується виключно форми, а не змістової частини висновків.

Висловлені зауваження і побажання носять подекуди суб'єктивний і дискусійний характер, суттєво не впливають на зміст, якість і загальне позитивне враження та позитивну оцінку виконаного Михайліною Т. В. дисертаційного дослідження.

Отже, наведені зауваження не перешкоджають позитивному ставленню до дисертації, а здійснений здобувачем творчий пошук заслуговує на повагу і безумовну підтримку.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам

Рецензована дисертація містить раніше не захищені наукові положення та отримані особисто автором нові науково обґрунтовані результати у сфері правової науки, які у сукупності розв'язують важливу науково-прикладну проблему. Дисертація має відповідну наукову цінність і позитивне значення для подальшого розвитку права і законодавства. Результати дослідження можуть бути використані у законотворчій діяльності, а також у науково-дослідній роботі та навчальному процесі.

Констатуємо, що опонована дисертація «Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи» за своїм науковим рівнем, одержаними результатами, теоретичним обґрунтуванням висновків і пропозицій повною мірою відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, а її автор – Михайліна Тетяна Вікторівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ:

Доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави і права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

 І.М. Жаровська

Підпис заєвідчую:

Вчений секретар
Національного університету
«Львівська політехніка»

Р.Б. Брилинський